

Referenda passen binnen christen- democratische traditie

DR. JAN WILLEM SAP

DR. JAN WILLEM SAP

Tegelijk met de verkiezingen voor het Europees Parlement zal op 10 juni 2004 waarschijnlijk een nationaal referendum plaatsvinden over de Europese Grondwet. Zoals bekend is dit referendum slechts raadgevend, maar heeft premier Balkenende aangegeven de uitspraak van de volksraadpleging te eerbiedigen. In Nederland wordt het referendum over de Europese Grondwet door de meeste partijen gesteund. Ook onder de burgers is er draagvlak voor. Omdat het CDA bekend staat als de partij van de samenleving, was het opvallend dat het CDA - samen met de SGP - principieel tegen dit referendum zou zijn. Is dat standpunt wel houdbaar gezien de verhouding tussen referendum en christen-democratie in Nederland? Jan Willem Sap maakt in zijn bijdrage duidelijk dat referenda juist ook binnen de christen democratische traditie een nuttige aanvullende rol kunnen vervullen. Van oudsher was het CDA, net als de drie moederpartijen, huiverig voor directe democratie en de leer van de volkssoevereiniteit. Men was bang voor de geest van de Franse revolutie en het gevaar van de wil van de tirannieke meerderheid. Toch is er altijd het besef geweest dat christelijk geloof en democratisering samen kunnen gaan, omdat de mens in een democratie het beste tot zijn recht komt. Abraham Kuyper was bijvoorbeeld bereid om plotselinge zaken aan een volksstemming te onderwerpen en ook A.F. de Savornin Lohman zag een goed geregelde volksraadpleging als doelmatig. Hoewel verdedigbaar vanuit het perspectief van de eigen verantwoordelijkheid van de overheid blijken veel argumenten tegen het referendum vooral argumenten van de bestuurderspartij. Daarbij speelden meer praktische argumenten over de kwaliteit van het referendumvoorstel dan de discussie of het referendum principieel moet worden afgewezen vanwege de christen-democratische politieke filosofie. Als men het huidige constitutionele recht als grondslag neemt, hoeven referenda het primaat van de representatieve democratie niet aan te tasten en passen ze goed binnen het CDA-leerstuk van gespreide verantwoordelijkheid. Directe democratie geeft daarnaast uitdrukking aan de idee dat burgers medeverantwoordelijk zijn voor de samenleving. Via volksinitiatief kunnen organisaties en burgers voorstellen agenderen, waardoor opgekropte frustraties vroegtijdig een uitweg vinden. Dat er ook buiten de partijpolitiek om behoefte is aan verantwoordelijke burgers is een van de belangrijkste uitgangspunten van het tweede kabinet-Balkenende.

De reden waarom de Europese Conventie onder leiding van Giscard d'Estaing een concept-Europese Grondwet heeft opgesteld, is door onze vaderlandse politici goed uit te leggen. De meeste Nederlanders beseffen dat de Europese integratie de open Nederlandse economie grote welvaart heeft gebracht. De voorstellen van de Europese Conventie, die vooral dienen om het draagvlak en de slagkracht van de Europese Unie te vergroten, zijn een gevolg van de geplande uitbreiding met tien nieuwe lidstaten. Het samenvoegen van diverse verdragen in één doorlopende tekst is voor de burger aantrekkelijker dan de bestaande situatie met meerdere verdragen. De meeste politieke partijen steunen dan ook het constitutionele voorwerk van de Europese Conventie.

Omdat het bij een grondwet gaat om een fundamenteel document over de organisatie van de overheidsstructuur en de relatie tussen die overheidsstructuur (in Brussel, Straatsburg en Luxemburg) en de Nederlandse burgers, wordt het Nederlandse constitutionele recht rechtstreeks beïnvloed. Critici hebben Giscard d'Estaing ervan beschuldigd de oren te hebben laten hangen naar de grote EU-lidstaten, maar het bereikte compromis is toch een enorme prestatie.¹ Door het referendum lijkt er meer kans op een stevig publiek debat, komen de burgers aan zet en kan het maatschappelijk draagvlak voor de Europese Grondwet en de politieke Europese integratie worden vergroot.

Recht op inspraak

In november 2002 nam de Tweede Kamer de motie-Timmermans (PvdA) aan, waarin de Nederlandse regering werd opgeroepen om een referendum uit te schrijven over de Europese Grondwet. Omdat de regering hieraan geen gevolg gaf, hebben de Tweede-Kamerleden Karimi (GroenLinks), Dubbelboer (PvdA) en Van der Ham (D66) op 22 mei 2003 een initiatief-wetsvoorstel ingediend. De Kiesraad en de Raad van State gaven hierover een positief advies. Het aannemen van een dergelijk ingrijpend constitutioneel verdrag was volgens de Raad van State te vergelijken met een nationale grondwetswijziging. Ontbinding van de Tweede Kamer hierover is nu geen realistische optie, maar de burger heeft wel recht op inspraak. Mede door het positieve advies van de Raad van State is ook de vvd (zowel in de Tweede als in de Eerste Kamer) het plan voor een raadgevend referendum over de Europese Grondwet gaan steunen. Hoewel niet moet worden uitgesloten dat een opportunistische vvd het referendum zal gebruiken als wapen om de regering te dwingen nationale belangen veilig te stellen bij de onderhandelingen - en dus mogelijk bij tegenvallende onderhandelingen 'tegen' de Europese Grondwet campagne gaat voeren - is er een overduidelijke meerderheid voor het referendum in beide Kamers.

Uit opiniepeilingen blijkt enerzijds dat een meerderheid van de Nederlanders voor een referendum is over de Europese Grondwet, ongeveer tachtig procent, anderzijds blijkt een groot gebrek aan kennis over de Europese Grondwet. Om meer

bekwame burgers in het stembokje te hebben is meer voorlichting noodzakelijk. Bij referenda in Frankrijk, bijvoorbeeld over het Verdrag van Maastricht, lagen er tot in de supermarkten stapels met voorlichtingsmateriaal waarin destijds Mitterrand een 'ja' bepleitte en uiteindelijk een nipt akkoord kreeg van de Franse bevolking. In Nederland is van een referendumkoorts nog weinig te merken. Toch is het zaak voor 'Den Haag' en 'Brussel' om de boer op te gaan. Nederlandse burgers moeten, naar het voorbeeld van de Zwitserse kantons, meer worden gemotiveerd om deel te nemen aan politieke discussies en om zich te informeren over politieke vraagstukken. Politici moeten los van de verkiezingen meer worden gemotiveerd uitleg te geven over hun beleid en hun standpunten. Maar de Nederlandse regering twijfelt. Nederland heeft een representatieve democratie en het referendum zal inclusief voorlichting zo'n vijftien miljoen euro kosten. Wat als de opkomst heel laag is? Heeft het zin om 'nee' of 'ja' te zeggen tegen honderden artikelen van een complex verdrag? Raakt Nederland bij een eventueel 'nee' in internationaal opzicht niet aan lager wal? Omdat premier Balkenende al dan niet moet instemmen met de nieuwe Europese grondwet op de Intergouvernementele Conferentie zou een eventueel 'nee' van de bevolking volgens sommige commentatoren zelfs de premier kunnen beschadigen; in juni 2003 zag premier Balkenende het referendum niet zitten vanwege kans op 'schade voor de internationale betrekkingen'.

Het referendum kan echter ook als minder bedreigend worden beschouwd, meer als een advies van de burgers aan het parlement. De regering zal immers na onderhandelingen sowieso instemmen met de tekst. Als daarna de Tweede Kamer aan zet komt bij de goedkeuring, kunnen Tweede Kamerleden zelf beslissen of zij met de uitslag van het referendum rekening willen houden. Iedereen zal moeten erkennen dat het referendum de participatie bij de publieke zaak vergroot. Ook CDA'ers hebben zich in het verleden beklaagd over de geringe betrokkenheid van de burgers bij de verdragsherzieningen van Maastricht, Amsterdam en Nice. In juli 2003 zei Europarlementariër Hanja Maij-Weggen groot voorstander te zijn van een referendum. 'We moeten het aandurven om het goede resultaat te verdienen'.² Bovendien vindt in meer landen een referendum plaats over de Europese Grondwet, in ieder geval in Denemarken, Frankrijk, Ierland, Luxemburg, Portugal, Spanje en Tsjechië en waarschijnlijk in België, Italië en Slovenië. Begin oktober 2003 werd bekend dat premier Balkenende open staat voor een referendum over de Europese Grondwet.

Directe democratie

Van oudsher was het CDA, net als de drie moederpartijen, huiverig voor directe democratie en de leer van de volkssoevereiniteit. Men was bang voor de geest van de Franse revolutie en het gevaar van de wil van de tirannieke meerderheid. Toch is er altijd het besef geweest dat christelijk geloof en democratisering samen kun-

nen gaan, omdat de mens in een democratie het beste tot zijn recht komt.³ In de Nederlandse constitutionele geschiedenis hebben in het tijdvak van de patriotten (1795-1806) een aantal referenda plaatsgevonden. Rond 1880 streefde de Sociaal-Democratisch Bond naar directe democratie en referenda; er is overeenkomst tussen de argumenten voor en tegen het algemeen kiesrecht en het referendum.⁴ A. Kuyper was bereid om plotselinge zaken aan een volksstemming te onderwerpen.⁵ Om de macht van het parlement te beperken in het voordeel van de regering, met name de koning, zag ook A.F. de Savornin Lohman (ARP/CHU) een goed geregelde volksraadpleging als doelmatig. De Savornin Lohman stelt:⁶

‘Tot regeeren is het volk nooit geroepen, maar het oordeel over een wetsvoorstel valt geenszins buiten zijn gezichtskring; in onze oud-germaansche instellingen gold het beginsel, dat zonder instemming van het volk zelf *de rechtstoestand niet mocht worden veranderd*, al werd in die dagen geenszins onder “volk” allen die op het grondgebied woonden verstaan... In Zwitserland zijn, met toepassing van het zoogenaamde referendum, meermalen zeer gewichtige maatregelen bij groote meerderheid verworpen, en bleef toch later de regeering die ze had voorgesteld de meerderheid behouden in de colleges aan wie de politieke leiding des lands wordt toevertrouwd.’

Mede doordat de invoering van het algemeen kiesrecht samenviel met de Russische revolutie (1917) groeide bij de politieke elite van Nederland de angst voor een arbeidersparlement, communisme, atheïsme en ongecontroleerde volkswil; ‘...het volk heeft het recht en de plicht om (...) vraagstukken niet door stemmingen, maar door geweld te beslissen...’, schreef Lenin op 6 november 1917 dreigend.⁷ Hoezeer de angst bij veel christen-politici voor ongecontroleerde volkswil in dat tijdvak dus reëel was, we leven nu niet meer in 1917: de dreiging van de Sovjet-Unie is weggefallen, burgers hebben door recht op minimale bestaansvoorwaarden een zekere onafhankelijkheid en het analfabetisme is in Nederland min of meer verdwenen.

Halverwege de jaren zestig groeide het verlangen naar meer zeggenschap van de burgers. In de jaren 1969-1971 hield de Commissie Cals/Donner zich bezig met staatkundige vernieuwing, maar er was geen meerderheid voor het referendum. Vanaf 1980 voeren de christelijke emancipatiepartijen de D van ‘democratisch’ in het CDA-vaandel, maar in 1989 stemde het CDA- tegen de voorstellen van de Staatscommissie onder leiding van B.W. Biesheuvel (ARP/CDA), een commissie die unaniem voorstander was van een facultatief corrigerend referendum. Volgens de regering was er geen behoefte aan meer remmen in het besluitvormingsproces. Directe democratie werd in het ‘no nonsense’-tijdperk beschouwd als lastig en tijdrovend voor bestuurders en teleurstellend voor burgers. Referenda zouden volgens het CDA de effectiviteit en de samenhang van het beleid verstoren. Bestuurders hadden bovendien een eigen verantwoordelijkheid, anders dan die

Veel argumenten tegen het referendum blijken vooral argumenten van de bestuurderspartij.

van de volksmassa.⁸ Hoewel verdedigbaar vanuit het perspectief van de eigen verantwoordelijkheid van de overheid - die vanwege het handhaven van de rechtsstaat inderdaad veel meer is dan een instantie van 'u vraagt, wij draaien' - blijken veel argumenten tegen het referendum vooral argumenten van de bestuurderspartij.

Praktische bezwaren

Na de val van de Berlijnse Muur in november 1989 en de ineenstorting van het communisme ontstond er meer ruimte voor staatkundige vernieuwing en directe democratie. In het parlement groeide de zorgen over de kloof tussen kiezers en gekozenen, juist bij de fractievoorzitters in de Tweede Kamer. In november 1990 bood de Commissie-Deetman een rapport aan, onder meer over de verkiezing van burgemeesters, en werd overwogen om de voors en tegens van correctief wetgevingsreferendum, consultatief referendum en volksinitiatief nog eens te inventariseren en op hun consequenties te beoordelen. De vvd diende een motie in waarin de Kamer werd verzocht om als haar mening uit te spreken aan verder onderzoek naar de figuur van het referendum geen behoefte te hebben. Een motie die werd aangenomen met steun van de leden het cda, met uitzondering van Tweede-Kamervoorzitter Deetman (cda).

Toen Van Mierlo (D66) in oktober 1992 zijn onvrede uitte dat de Tweede Kamer studies over het referendum afhiel, zei cda-fractie leider Brinkman dat het cda zich niet zou verzetten tegen nadere bestudering van het onderwerp referendum. Brinkman vroeg om een meer juridisch uitgewerkt voorstel. Met steun van het cda stortte de Commissie-De Koning zich op het correctief wetgevingsreferendum. Tweede Kamerlid Mateman (cda) meende dat het referendum zeer wel verenigbaar is met het vertegenwoordigend stelsel, maar het cda had er bij de huidige stand van zaken geen behoefte aan. Uit het Kamerdebat blijkt dat het cda begin jaren negentig geen principiële bezwaren had tegen het correctief referendum.⁹ Tweede Kamerlid Schutte (gpv), een verklaard tegenstander van de leer van de volkssoevereiniteit, achtte een correctief wetgevingsreferendum niet principieel bezwaarlijk, omdat dan eerst de wetgever had gesproken. Volgens het gpv had het cda in 1992 valse hoop gewekt. Brinkman verklaarde dat het referendum voor het cda een zaak van argumenten van *praktische* aard was.¹⁰

Met de Paarse coalitie vanaf 1994 kwam invoering van het correctief referendum weer dichterbij, met name op aandrang van D66, waardoor burgers wetten, die in het parlement zijn goedgekeurd, kunnen afkeuren. Het primaat van de representatieve democratie bleef in stand. Hoewel de vvd en de PvdA enorm hoge drempels schiepen en diverse onderwerpen (monarchie) werden uitgezonderd, bleef het cda unaniem tegen. Daarbij speelden meer praktische argumenten over de kwaliteit van het referendumvoorstel dan de discussie of het referendum principieel moet worden afgewezen vanwege de christen-democratische politieke filosofie.¹¹

Ook de slavernij, de wettelijk geregelde arbeidstijd, algemeen kiesrecht, de verzekering en het Sint-Nicolaasfeest zijn in naam van het christendom principieel bestreden én bepleit.

Hier is altijd voorzichtigheid geboden: ook de slavernij, de wettelijk geregelde arbeidstijd, algemeen kiesrecht, de verzekering en het Sint-Nicolaasfeest zijn in naam van het christendom principieel bestreden én bepleit.¹² De bezwaren tegen het referendum inzake verstoring van effectiviteit en samenhang van overheidsbeleid, gelden eerder 'lopende zaken' dan constituerende beslissingen. In het rapport *Publieke gerechtigheid en de Europese Unie* (1996), een rapport van het Wetenschappelijke Instituut voor het CDA, staat letterlijk:¹³ 'De mogelijkheid dat in het zich ontwikkelende Nederlandse en Europese staatsrecht beslissingen van soevereiniteitsoverdracht op elementaire gebieden van staatsvorming, zoals bijvoorbeeld de aanvaarding van de Europese Constitutie, onderwerp van referendum onder alle staatsburgers zijn, moet echter niet bij voorbaat worden uitgesloten'.

Elk mens telt

Na Paars heeft het CDA de regenteske houding afgelegd. Sinds het Strategisch Beraad, het voorzitterschap van Marnix van Rij en het tweede kabinet-Balkenende waait er voor staatkundige vernieuwing nu een veel gunstiger wind dan een paar jaar geleden.¹⁴ Het CDA wees ten tijde van Paars al op het gevaar van het primaat van de politiek ten koste van de samenleving. Door de extreem snelle opkomst van Pim Fortuyn is duidelijk geworden dat de samenleving veel meer is dan maatschappelijke organisaties, het gaat ook om individuele burgers. Ruimte voor directe democratie kan, mits de representatieve democratie het primaat behoudt, maatschappelijke onvrede eerder signaleren. Het CDA gaat ervan uit dat 'elk mens telt' en dat de politiek dienstbaar moet zijn aan de waardigheid en roeping van mensen. Nu veel ideologie in de strijd om de zwevende kiezer naar de achtergrond wordt gedrukt, staat in de verkiezingstijd tegenwoordig vaak het 'poppetje' centraal. PvdA-lijstrekker Bos kwam beter over dan zijn voorganger Melkert. Een voordeel van een referendum is dat het meer gaat over de *inhoud* van het beleid dan bij de meeste verkiezingen. Overigens was diezelfde Melkert iemand met een wat technocratische uitstraling, iemand die het referendum afwees als een verouderd idee van de jaren zestig. Dat moet voor politiek Den Haag ook een les zijn. Als men het huidige constitutionele recht als grondslag neemt, hoeven referenda het primaat van de representatieve democratie niet aan te tasten, ja maken ze er zelfs al deel van uit. In het *Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden*, een document dat de relatie met de Nederlandse Antillen en Aruba regelt en een 'hogere' status heeft dan de Nederlandse Grondwet, is het referendum als instrument al gecodificeerd in artikel 59 van het Statuut. Het moet niet te pas en onpas gebeuren - vandaar de hoge drempels - en alleen gaan over echt belangrijke zaken, maar referenda kunnen volgens geleerden als H. Franken, E.M.H. Hirsch Ballin, H.E.S. Woldring en A.K. Koekkoek passen in 'spreiding van macht en verantwoordelijkheden', ook een leerstuk van de christen-democratische traditie.¹⁵ Helemaal wanneer kabinetten door middel van regeerakkoorden de macht van het parlement hebben onder-

Helemaal wanneer kabinetten door middel van regeerakkoorden de macht van het parlement hebben ondermijnd, kunnen referenda de representatieve democratie juist aanvullen

mijnd, kunnen referenda de representatieve democratie juist aanvullen.¹⁶ Directe democratie geeft daarnaast uitdrukking aan de idee dat burgers medeverantwoordelijk zijn voor de samenleving. Via volksinitiatief kunnen organisaties en burgers voorstellen agenderen, waardoor opgekropte frustraties vroegtijdig een uitweg vinden. Dat er ook buiten de partijpolitiek om behoefte is aan verantwoordelijke burgers is een van de belangrijkste uitgangspunten van het tweede kabinet-Balkenende.

Het CDA heeft een duidelijke opdracht om de democratie vitaal te houden, ja te versterken. Het feit dat de politieke partijen tegenwoordig in grote mate door de rijksoverheid met subsidies financieel overeind moeten worden gehouden, illustreert toch ook dat het draagvlak voor deze van oudsher 'vrije verenigingen' een probleem is. Er is een roep om versterking van de positie van de kiezers. Reeds in *Nieuwe Wegen, Vaste Waarden*, een inspirerend stuk waarin de invloed van de huidige gezagsdragers Balkenende en Donner aanwijsbaar is, werd aangegeven dat kiezers meer mogelijkheden moesten krijgen om naast hun voorkeur voor een politieke stroming ook te kiezen voor personen die daarmee verbonden zijn. Hier werd een opening gegeven voor de gekozen burgemeester en elementen van het districtenstelsel.¹⁷ Dat referenda op dat moment bij het CDA helemaal niet goed lagen, had vooral te maken met de frustraties en irritaties na de afwijzing van de stadsprovincies in Amsterdam en Rotterdam door lokale referenda.

Volgens sommige christen-democraten zou de principiële afwijzing van het referendum te maken hebben met verschil tussen volkssoevereiniteit en volksinvloed, waarbij het eerste zou moeten worden afgewezen en het tweede zou kunnen worden bevorderd in het kader van verantwoord burgerschap. Maar een dergelijke visie lijkt meer aan te sluiten bij de overheidsvisie van de oude RPF dan van het Christen Democratisch Appèl, een partij die een partij van de gehele samenleving wil zijn. Christen-democraten zullen moeten toegeven dat ook een gekozen volksvertegenwoordiging met wetgevende bevoegdheden, dus de representatieve democratie met een gekozen aristocratie van getalenteerden (onze huidige Staten-Generaal), in de kern van de zaak een uitvloeisel is van de leer van de volkssoevereiniteit. Bovendien kan men het beginsel van volkssoevereiniteit aanvaarden, zoals in het Amerikaanse staatsrecht, zonder de erkenning van de hogere Gods soevereiniteit uit te sluiten.¹⁸

Conclusie

Uiteraard zullen er christen-democratische politici zijn die met goede redenen principiële bezwaren hebben tegen het referendum. Ook zullen er CDA-politici om praktische redenen tegen het referendum zijn. Dergelijke bezwaren mogen gehoord worden en verdienen respect, zeker als het gaat om een situatie die vergelijkbaar is met een grondwetsherziening. Europarlementariër Arie Oostlander (CDA) noemt het nationale referendum over de Europese Grondwet bijvoorbeeld

Met dit referendum over de Europese Grondwet kunnen mensen op een unieke wijze participeren in de politiek.

een 'onding', slechts een dure vorm van opinieonderzoek, maar stelt anderzijds ook: 'Als we nu alle uitgebrachte stemmen in heel Europa nog bij elkaar mochten tellen, om te zien of er een Europese meerderheid voor of tegen is, dan was het nog wat'. Hiermee suggereert hij fascinerend genoeg eigenlijk een Europabreed referendum en wijst hij het referendum in principiële zin blijkbaar niet af.¹⁹ Ondanks kritiek zullen er ook christen-democraten zijn die dit nationale referendum over de Europese Grondwet, net als de Raad van State, positief willen beoordelen. De goedkeuring van de Europese Grondwet is een ingrijpend plan dat de rechtstoestand verandert. Het is een voorstel dat verder gaat dan een gewone formele wet, het raakt ook de soevereiniteitsoverdracht, bijvoorbeeld de opwaardering van de Europese Raad met een Europese president. Daarnaast is het referendum nuttig als leerproces voor de revitalisering van de democratie in Nederland. Besluiten moeten in zo groot mogelijke openheid en zo dicht mogelijk bij de burger worden genomen, dat was toch de missie van het Verdrag van Maastricht bij de oprichting van de Europese Unie, een verdrag waaraan juist door vooraanstaande christen-democraten voluit is meegewerkt? De christen-democratie staat open voor het burgerschapsideaal: met dit referendum over de Europese Grondwet kunnen mensen op een unieke wijze participeren in de politiek.

Dr. J.W. Sap is universitair hoofddocent Europees recht en staatsrecht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Noten

- 1 Ben van der Velden, 'Aloude machtsvraag verdeelt EU-Conventie', *NRC Handelsblad*, 28 mei 2003.
- 2 Giovanni Wouters, 'Europese Grondwet: Een Verenigde Staten van Europa is nog ver weg', *CDA Magazine*, 1 juli 2003, p. 28-29.
- 3 Graham Maddox, *Religion and the rise of democracy*. Londen en New York 1996, p. 200-219.
- 4 J.W. Sap, *De Nacht van Wiegel. Het referendum in een representatieve democratie*. Utrecht 2003, p. 46.
- 5 A. Kuyper, *Antirevolutionaire staatkunde*, deel II. Kampen 1917, p. 341.
- 6 A.F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie* (1901). Utrecht 1907 (2), p. 417-418.
- 7 *De Groene Amsterdammer*, 4 november 1967.
- 8 A. Klink, *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten 1990, p. 262-267.
- 9 J.W. Sap, *Kritiek op de staat. Voorwerk voor staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing*, Groningen 1998 (2), p. 333.
- 10 Tweede-Kamerlid Brinkman (CDA), TK 1993-1994, 7 december 1993, 34-2638-2640.

- 11 J.A. van Schagen, 'CDA en democratisering', in: H.J. van de Streek, H.-M.Th.D. ten Napel en R.S. Zwart (red.) *Christelijke politiek en democratie*. Den Haag 1995, p. 187-214.
- 12 A.A. Munster, 'Historisch Materialisme. Wat is het kenmerk van deze tijd?' *Mededelingen van de Nederlandse Christelijke Vereniging van Hoger Personeel*, november 1957, p. 113-114.
- 13 H. Franken, C.J. Klop e.a. , *Publieke gerechtigheid en de Europese Unie. Een christen-democratische visie op de aard en taken van de Europese Unie*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1996, p. 81, noot 4.
- 14 J.W. Sap, 'Staatkundige vernieuwing: CDA kenmerkt zich door roestig denken', *CDA Actueel*, 14 augustus 1999, p. 18-20; 'Medicijnen voor vitale democratie', *CDA Magazine*, 6 november 1999, p. 10-11.
- 15 A.K. Koekkoek, 'Christen-democratie en referendum. Vormen van directe democratie en de D van het CDA', *Bestuursforum*, 1991, p. 159-161.
- 16 J.W. Sap, 'Referendum als aanvulling', *Bestuursforum*, 1996, p. 235-236.
- 17 J.W. Sap, 'Overheid moet, overdaad schaadt. Naar een kleinere, solide overheid', *Bestuursforum*, 1996, p. 153-157.
- 18 H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie*. Utrecht 1996, p. 263-270.
- 19 Arie Oostlander, 'Referendum over Europese Grondwet is een onding', *Nederlands Dagblad*, 27 oktober 2003.